

ISKUSTVO UNIŠTENJA: V. G. ZEBALD, VAZDUŠNI RAT I KNJIŽEVNOST

Kad je V. G. Zebald odabrao da se u svojim poetičkim predavanjima u Cirihiu 1997. godine pozabavi nemačkom književnošću i vazдушnim ratom tokom Drugog svetskog rata, nije se mnogo udaljio od glavnih preokupacija unutar svog dela. Zebald je istrajno ispiti-vao ulogu pamćenja i skriveno prisustvo prošlih događaja koji se nalode u temeljima ljudskih života, kao i raznovrsne načine na koje pisci izražavaju takva stanja. Pokazivao je posebno zanimanje za iskustva koja leže izvan ustaljenih obrazaca ljudske egzistencije. Pa ipak, njegova predavanja u isti mah otvaraju novo tle, jer pokreće raspravu o ulozi iskustva masovnog bombardovanja u posleratnom nemačkom društvu. Zebald tvrdi da postoji nedostatak odgovarajućih prikaza vazдушnih napada u nemačkoj posleratnoj književnosti. On ovaj nedostatak objašnjava tako što pretpostavlja da je kod nemačke populacije neposredno posle rata postojao tabu vezan za ove događaje, uključujući tu i nemačke pisce, za kojim su pošli svi drugi:

Istinsko stanje materijalnoga i moralnog uništenja u kojemu se nalazila cijela zemlja nije se, prema prešutno donesenom i od svih strana prihvaćenome sporazumu, smjelo opisati. Najmračniji aspekti završnoga čina razaranja koje je doživjela velika većina njemačkoga stanovništva tako su ostali sramotna obiteljska tajna, opterećena nekom vrstom tabua, koju se nije moglo priznati ni samome sebi. (Natural History, 10).¹

Debata posle Zebaldovih predavanja uglavnom se kretala u jednom od dva pravca. Premda se svi slažu, uključujući tu i Zebalda (mada se on tim pitanjem nije detaljno bavio), da je ova tema neminovno teška za diskusiju među onima koji su odgovorni za ubistvo miliona ljudi u koncentracionim logorima, kritičari su podeljeni u oceni koji tip reakcije je odgovarajući. Jedna skupina je odobravala Zebaldovo nastojanje da progovori uprkos tišini koja je okruživala događaje, jer tema, zbog njenog velikog uticaja na stanovništvo, zaslužuje mnogo veću pažnju pisaca i čitalaca. Primera radi, u jednom od prvih članaka o ovoj temi Folker Hage (Volker Hage) u časopisu *Der Spiegel* podvlači da je očigledno da se ne može odgovorno pisati o bombardovanju a da se istovremeno ne piše o holokaustu; međutim, on ne smatra da je to valjani razlog da se čuti bilo o jednom bilo o drugom. Po-vrh toga, on smatra da je ćutanje o ovim događajima nemačko pisanje i pisce dovelo do

¹ Izvornik Zebaldove knjige nosi naslov *Vazdušni rat i književnost* (*Luftkrieg und Literatur*, Frankfurt, S. Fischer, 2001). Na engleski je ona prevedena kao *O prirodnoj istoriji uništenja* (*On the Natural History of Destruction*, New York, Random House, 2003). U samom tekstu autorka navodi engleski prevod, a u napomenama i nemački izvornik. Ovde će se citirati rukopisa prevoda Davora Beganova-
vića *Zračni rat i književnost*. (Prim. prev.)

osećaja praznine – to stanje se po njemu ispoljava kako u Zebaldovoj odluci da ovu temu iznese u svojim predavanjima o poetici, tako i u činjenice da su neki savremenu nemačku književnost opisali kao bledu i neuzbudljivu upravo zato što ne ispituje nemačku prošlost onoliko koliko bi mogla. Frank Širmaher (Frank Schirmacher) u *Frankfurter Allgemeine Zeitung* potvrđuje ovu ocenu o nedostatku istorijskog elementa u nemačkoj književnosti. On posmatra izostajanje opisa bombardovanja kao deo šireg trenda izbegavanja važnih, ali bolnih i teških istorijskih zbivanja iz novije prošlosti. Iako ne očekuje da nemačka posleratna književnost pronađe reči za odgovarajuće opisivanje holokausta, Širmaher sa razočaranjem posmatra i ophođenje nemačkih pisaca prema Drugom svetskom ratu:

Spisak propusta je dug. Do danas nema književnog prikaza proterivanja; književnost ne donosi nikakve opise višegodišnje crvenoarmijske okupacije na Istoku. [...] O svemu tome se ne govori, što znači da ostaje nejasno. Ono još uvek deluje u dubinskim strukturama čak i kod najzaboravnijeg od svih naroda.²

Nasuprot ovakvim pozitivnim ocenama Zebaldovog nastojanja, druga skupina kritičara osporila je legitimitet književnog pisanja o vazдушnim napadima, jer govor o ovoj temi može da pošalje poruku da su nemački zločini iskupljeni zahvaljujući patnji podnetoj tokom i nakon bombardovanja ili, što je još opasnije, nju mogu iskoristiti autori kako bi, kroz opise patnji koje su preživeli tokom i neposredno posle rata, skrenuli pažnju sa sopstvenog učešća u nacističkom razdoblju. Kao što kaže Maksim Biler (Maxim Biller): „Sa ratom je laž stupila u [...] našu književnost“.³ Prema ovim kritičarima, odsustvo književnosti o bombardovanju, i nedostatak diskusije o nemačkim patnjama tokom rata nije ništa iznenađujuće, niti je veliki gubitak, kao što nagoveštava Zebald: „Tišina možda skriva stanje srama koje je dragocenije od same književnosti“ (Klaus Harpprecht, „Still, schicksallose“, *Deutsche Literatur* 1998, ur. Volker Hage, Stuttgart, Reklam, 1999, 269).⁴

Prigovori pisaca, čitalaca i kritičara izneti protiv ispitivanja teme kao što je bombardovanje nemačkih gradova su razumljivi i nisu sasvim neosnovani. Oni ispravno ističu da je govor o nemačkoj patnji uvek pod sumnjom da je reč o pokušaju revizije istorije, pomoću kojeg bi Nemci mogli biti predstavljeni u povoljnijem svetlu, možda čak i kao same žrtve, čime bi se prikrila činjenica da „iako je rdavo ono kroz šta smo mi prošli, uvek postoji gore – postoji pravo zlo“ (Harpprecht, 268).⁵

Određeni broj kritičara u stvari osporava samu ideju o navodnom ćutanju unutar nemačkog posleratnog društva o bombardovanju i njegovim posledicama. Joachim Gintner (Joachim Güntner) u *Neue Zürcher Zeitung* je, na primer, insistirao na tome da nikada nije bilo literarnog tabua povodom bombardovanja, mada ističe da nikada nije bilo previše

² „Die Verlustliste ist groß. Es gibt bis heute keine literarische Verarbeitung der Vertreibung; die Literatur weiß nichts von den Okkupationsjahren des Ostens durch die Rote Armee. [...] All das ist unerzählt, also: unerlöst. Es arbeitet weiter in den Tiefenstrukturen auch der vergeßlichsten Gesellschaft“.

³ „Mit dem Krieg kam [...] die Lüge in unsere Literatur“.

⁴ „Das Schweigen verbarg vielleicht eine Scham, die kostbarer ist als alle Literatur.“

⁵ „So böse es war, das unsereiner überstanden haben mag: es gab immer das Bösere – es gab das Böse schlechthin“.

čitalaca dela o toj temi. Premda je valjanost njegovih ocena bila osporavana, Zebald u publikaciji *Luftkrieg und Literatur*, objavljenoj dve godine nakon njegovih predavanja, i dalje smatra da su njegovi prvobitni argumenti tačni. Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li on dolazi od ovih zaključaka na osnovu raspoloživog materijala ili samo iz ugla unapred zamisljene hipoteze koju ne želi da promeni. On ne samo što potcenjuje stupanj složenosti posleratne situacije u pogledu problema krivice i posledica traume zbog bombardovanja, već izostavlja ili odbacuje neke od najvažnijih postojećih književnih pokušaja.⁶ U stvari, ispod površine kritičke analize krije se Zebaldovo lično traganje. Rođen 1944. godine, Zebald je pripadao pokoljenju koje nikada nije bilo neposredno izloženo nacizmu i ratu, ali čiji život je uronjen u podzemni tok sećanja na njihove posledice. Traganje za onim što on smatra „odgovarajućim“ književnim prikazima bombardovanja kod drugih pisaca je takođe pokušaj nalaženja načina življenja kroz iskustvo koje nismo doživeli, iznošenje senke na videlo i ovladavanje njome.

Nema sumnje da Zebald u knjizi *Luftkrieg und Literatur* postavlja valjana pitanja onda kada istražuje uticaj iskustva bombardovanja (ili njegovog izostanka) na posleratno nemačko društvo. Masovna bombardovanja kojim su bili podvrgnuti nemački gradovi i njihovi stanovnici tokom Drugog svetskog rata imala su za posledicu ogromno spoljašnje i unutrašnje uništenje. Zebald je u pravu kada tvrdi da, uprkos nužnim dugotrajnim efektima ovih zbivanja, ona nisu postala dominantna tema u posleratnoj nemačkoj književnosti, kao i da nije bilo intenzivne javne rasprave o vazдушnim napadima u društvu kao celini. Za Zebalda, ovo ograničeno zanimanje za pomenutu temu, naročito kod nemačkih pisaca, predstavlja „skandalozan nedostatak“ (*Prirodna istorija*, 70), a njegova ocena nemačkih autora je stroga.⁷ Zaokupirani redefinisanjem sebe posle nacističkih godina, zabrinuti za to kako će ih videti drugi, oni su propustili da opišu stvarnost ratnog iskustva (*Prirodna istorija*, ix). Shodno tome, oni nisu zabeležili istoriju za potomstvo, što je, po Zebaldu, udeo odgovornosti pisaca.⁸

Međutim, smeštena u širi kontekst ova ocena izgleda pojednostavljeno. Ne samo zbog toga što se zanemaruje činjenica da veći deo pisaca nije u stvarnosti doživeo bombardovanje nemačkih gradova bilo zato što su bili vojnici ili prognana lica, bilo zato što su živeli u mestima koja nisu bila izložena vazдушnim napadima, već i zato što se ne uzima u obzir ozbiljnost psiholoških i socijalnih pritisaka pod kojima su se autori nalazili ili se nalaze dok u svojim delima pokušavaju da se bave vazдушnim ratom. Sasvim je jasno da se bombardovanje ne može posmatrati odvojeno od zverstava koje je Nemačka počinila tokom nacističkog razdoblja i mnogobrojni pisci osećaju duboku sramotu zbog svoje lične uloge i uloge svoje zemlje. Takvo osećanje lične krivice neodvojivo je od spoljašnjih određenja kolektivne krivice koja se temelje na strogoj podeli na žrtve i dželate, što ostavlja malo

⁶ Za detaljne studije o bombardovanju iz vazduha tokom Drugog svetskog rata vidi moju monografiju *Trauma i krivica: književnost o ratnom bombardovanju u Nemačkoj* (*Trauma and Guilt: Literature of Wartime Bombing in Germany*) i Folker Hage, *Zaugen der Zerstörung*.

⁷ „skandalöses Defizit“ (*Luftkrieg*, 82).

⁸ Veza između pisanja i političke i istorijske odgovornosti bila je posebno naglašena u kontekstu posleratne nemačke književnosti. Međutim, otvoreno je pitanje da li književnost mora da igra glavnu ulogu u zapisivanju i predočavanju događaja, odnosno da li ona uopšte ima neku svrhu.

prostora za ispitivanje događaja koji se ne mogu jasno pripisati jednoj ili drugoj strani. Budući da ga od početka instrumentalizuju različite grupe, pisanje o vazдушnim napadima nije samo izuzetno zahtevan, već je istovremeno i politički zadatak. U Zapadnoj Nemačkoj, desničarske snage su neprestano predstavljale nemačku patnju pod bombama kao ispaštanje za zločine počinjene u vreme nacional-socijalista. Na Istoku, uništavanje nemačkih gradova, naročito Drezdena, posmatrano je kao dokaz imperijalističko-fašističkih namera zapadnih sila. Opravdano ili ne, pisanje o bombardovanju je stoga uvek izloženo sumnji da je reč o pokušaju revidiranja istorije kako bi se Nemci prikazali u povoljnijem svetlu, čak i kao same žrtve.

U stvari, sam Zebaldov tekst je dobar primer koji otkriva problematičnu prirodu teme bombardovanja. Zebald nikada nije umanjivao ulogu Nemačke u prošlosti; holokaust i zverstva počinjena tokom nacističkog razdoblja su važna tema u njegovom delu. Kada se obraća kontroverznom problemu u *Luftkrieg und Literatur*, on takođe nema nameru da tvrdi da preživljena patnja Nemaca umanjuje teret zločina koje su oni počinili, već radije želi da pokrene diskusiju i o ovom aspektu rata. Međutim, uprkos tome što Zebald pokazuje izuzetnu osetljivost spram ovih pitanja u sopstvenim delima i bavi se njima na veoma složen način, njegova predavanja često izgledaju iznenađujuće naivna u pogledu problema povezanih sa temom bombardovanja. Kada se žali na odsustvo prikaza bombardovanja i njegovih posledica u nemačkoj književnosti, Zebald navodi mnoge primere nemačkih patnji tokom vazdušnog rata, ali pominje tek nekoliko primera bola do kojeg su doveli Nemci. Premda se može pretpostaviti da su zverstva koja su počinili Nemci i njihova uloga u provociranju bombardovanja uvek utkani u naše poglede na rat (103), kako Zebald ističe u trećem delu eseja dodatom prilikom objavljivanja knjige, njegov pristup na trenutke ostavlja utisak neosetljivosti. Ove sumnjive stavove pojačavaju određene formulacije, kao što je opis bombardovanja kao „dotada u povijesti nezabilježene akcije uništavanja“ (4).⁹ Ne samo što ovaj iskaz nagoveštava da je moguće „rangirati“ uništenje i patnju, već isto tako ide u prilog problematičnoj ideji da se bombardovanje može izdvojiti kao najužasnije iskustvo rata. Koliko su ovakvi iskazi opasni nije postalo očigledno samo na osnovu nelagode koju su oni izazvali kod nekih kritičara, već su ih, kao što sam Zebald izveštava u trećem delu eseja, iskoristili mnogobrojni čitaoci kao dobrodošlu podršku za njihovo razumevanje nemačke žrtve ili čak za opravdavanje teorije o jevrejskoj zaveri (98-103).

Reakcije koje je Zebaldov tekst izazvao, a koje su ga naterale da prilikom publikacije knjige svoje stavove osvetli dodatnim komentarima, naglašavaju složenost problema krivice kada se bavimo bombama, čak i danas. Ovo dodatno poglavlje podseća na neku vrstu „popravke štete“, pošto Zebald ovde osvetljava ulogu Nemaca u ratu. Umesto da se isključivo bavi slikama uništenja nemačkih gradova, on neprestano podseća svoje čitaoce na ispravan poredak odgovornosti za vazdušni rat i okončava esej slikama nemačkog bombardovanja:

Opijena vizija razaranja [Hitlerova o Londonu] sjedinjuje se s time da je i pionirsko dosegnuće u ratu bombama – Guernica, Varšava, Beograd, Rotterdam – bilo izvršeno od strane Nijemaca. A kada mislimo na noći požara Kölna i Hamburga i Drezdena, tada bismo trebali prizvati u sjećanje da je već u kolovozu 1942, kada su prethodnice šeste armije dosegle Volgu, a nemalo

⁹ "[d]ie in der Geschichte bis dahin einzigartige Vernichtungsaktion" (*Luftkrieg*, 12).

sanjalo o tome kako će se poslije rata smjestiti u trešnjiku na dobru uz tihi Don, tisuću i dvjesto letelica bombardiralo Staljingrad, koji je već u tome trenutku bio prepun izbjeglica, kao kasnije Dresden, i da je tada za vrijeme napada koji je kod njemačkih trupa što su stajale na drugoj obali izazvao ogromno oduševljenje, četrdeset tisuća ljudi ostavilo život (104).¹⁰

Dostupna dela o bombardovanju otkrivaju da je proces dodatno zakomplikovan dubokom ličnom traumatizacijom koja je mnoge zadesila nakon vazdušnog rata; to je pretvorilo govor i pisanje o ovoj temi u izuzetno težak i psihološki zahtevan zadatak. Tekstovi o bombardovanju često su se u štampi pojavljivali tek nakon dužeg vremena po okončanju rata i uglavnom su obeleženi različitim oblicima potiskivanja i preinačenja događaja – što su simptomi koji se uklapaju u ono što savremeni psihijatri u dijagnostičkom priručniku DSM-IV-TR određuju kao posttraumatski stresni poremećaj.¹¹ Književni opisi dirljivo predočavaju kako užas preživljavanja vazdušnih napada iz dana u dan čini da ljudi postanu pasivni i umrtvljeni i traži od njih da se emocionalno distanciraju od događaja kako bi bili u stanju da se nose sa njima. To se može pretvoriti u pokušaj potiskivanja prošlih traumatskih iskustava, u izbegavanje pomoću kojeg neko nastoji da kontroliše često i bolno ponovno ispoljavanje traume kroz iznova proživljene misli i snove. Prevazilaženje ovih težnji i suočavanje sa događajima kroz pokušaj da se oni predоче pomoću književnosti je težak i mukotrpan korak – takvi izazovi boje tekst koji se pomalja pred nama.

Dela su obeležena tehnikama koje pomažu da se pisci zaštite od prevelikog uranjanja u sopstvena sećanja – bilo tako što tumače bombardovanje kao pozitivnu prelomnu tačku u spisateljskoj karijeri, bilo tako što se kriju iza navoda reči drugih autora, bilo tako što se, onda kada bavljenje pojedinačnim iskustvom postane isuviše bolno, povlače ka apstraktnijim područjima pripovedanja. Izražavanje strave i užasa je na sličan način izazovno. Da bi se pisalo o vazdušnim napadima, traumatični događaji, koji se obično pamte kao vizuelne slike, moraju biti prevedeni u jezik. U pitanju je postupak koji je, kao što medicinska istraživanja potvrđuju, izuzetno zahtevan. Na primer, Kurt Vonegat (Kurt Vonnegut), koji sasvim sigurno ne nosi teret nemačkog društvenog tabua, u jednom intervjuu iz 1974. godine opisuje izazovni zadatak pisanja o bombardovanjima koje je doživeo kao ratni zarobljenik: „Vratio sam se kući 1945. godine i počeo da pišem o tome, i pisao sam o tome, i pisao sam o tome, i PISAO SAM O TOME“ (W. R. Allen, *Conversations with Kurt Vonnegut*, Jackson, University of Mississippi Press, 1988, 163). Ova agonija nalazi odjek i u prvom poglavlju njegovog romana *Klanica pet posvećenog Drezdenu*: „Kada sam se pre dvadeset i

¹⁰ „Die rauschhafte Zerstörungsvision [von Hitler über London] geht in eins damit, daß auch die tatsächlichen Pionierleistungen im Bombenkrieg – Guernica, Warschau, Belgrad, Rotterdam – von den Deutschen vollbracht wurden. Und wenn wir an die Brandnächte von Köln und Hamburg und Dresden denken, dann sollten wir uns auch in Erinnerung rufen, daß bereits im August 1942, als die Spitzen der sechsten Armee die Wolga erreicht hatten [...], die Stadt Stalingrad, die zu jenem Zeitpunkt wie später Dresden von Flüchtlingsströmen angeschwollen war, bombardiert wurde von zwölfhundert Fliegern, und daß dort während dieses Angriffs, der Hochgefühle auslöste unter den am anderen Ufer stehenden deutschen Truppen, vierzigtausend Menschen ihr Leben ließen“ (*Luftkrieg*, 120).

¹¹ Reč je o četvrtom izdanju priručnika Američkog udruženja psihijata naslovljenom *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (Dijagnostički i statistički priručnik za mentalne poremećaje) iz 1994. godine, dok se skraćenica TR odnosi na njegove tekstualne revizije iz 2000. godine. (*Prim. prev.*)

tri godine vratio iz Drugog svetskog rata, mislio sam da će mi biti lako da pišem o uništenju Drezdena, jer sam jedino morao da izvestim o onome što sam video [...]. Ali nisu mi baš navirale reči o Drezdenu. [...] A i sada mi nedostaju [...]". Posebno čudi što Zebald ne priznaje ove estetske poteškoće povodom bombardovanja, jer se suočio sa njima u sopstvenom literarnom radu o traumatičnim događajima iz prošlosti. Kao odgovor na njih razvio je novi stil oslonjen na igru teksta i fotografije kako bi izrazio ono što se najčešće opire isključivo jezičkom izrazu. Fotografije mogu da osnaže i podrže ili opovrgnu pisani tekst. Na taj način Zebald dodaje prostore u kojima se može javiti značenje, a koji bi inače ostali prazni; time takođe osvetljava čulne i neverbalne kvalitete traumatičnih sećanja.

Pisati o bombardovanju znači prevazići nekoliko faktora koji pisci nastoje da potisnu, naročito svest o nemačkim zlodelima koja uzrokuje osećanje stida i krivice, snažnu ličnu traumu i njene posledice, kao i teškoću kreativne estetske proizvodnje vezane za događaje onkraj svakodnevnog ljudskog iskustva. S obzirom na ovakve okolnosti i pritiske, razumljivo je što bombardovanje nije postalo vladajuća nacionalna tema u Nemačkoj i što je trebalo nekoliko decenija da se pojave priče o njoj. Pa ipak, nasuprot Zebaldovim naznakama, ona nije bila potpuno prepuštena ćutanju. U stvari, Zebald je u svom eseju prinuđen da odbaci mnoštvo činjenica kako bi opravdao prvobitnu ocenu. On najpre u svoju tezu uključuje privatnu sferu, „individualnu [...] amneziju“ nemačke populacije (10),¹² tvrdeći da je uništenje odsutno u svim medijima, a ne samo u književnosti: to je „kao prešućivanje, kao odsutnost koja je obilježavala i druge diskurse, od obiteljskih razgovora do historiografije“ (*Prirodna istorija*, 70).¹³ Međutim, kasnije Zebald isključuje sferu privatnog sećanja: „Ostave li se po strani obiteljske reminiscencije, epizodični pokušaji literariziranja i ono što je pohranjeno u knjigama sjećanja [...], može se govoriti samo o ustrajnom izbegavanju ili sprečavanju“ (93).¹⁴

Pa ipak, Zebaldova ekstremna teza ne samo što ne uspeva da opiše situaciju u privatnoj sferi, već i književni opisi opovrgavaju njegovu ideju da se pisci kolektivno priklanjaju društvenom tabuu u pogledu vazdušnih napada. Bez obzira što ova teza iziskuje dalja isključivanja, Zebald joj ostaje privržen. Pomenimo samo neke primere: dva najuspešija i najupečatljivija književna opisa bombardovanja, *Vergeltung (Osveta)* Gerta Lediga (Gert Ledig) i autobiografski romani *Der Junge mit den blutigen Schuhen (Dečak u okrvavljenim cipelama)* i *In der Erinnerung (U sećanju)* Ditera Fortea (Dieter Forte), bili su dostupni pre objavljivanja *Luftkrieg und Literatur* 1999. godine, a nije im posvećena pažnja koju zaslužuju. Ovi autori uspevaju da izlože dirljive opise kratkoročnih i dugoročnih učinaka bombardovanja. Zebald se, međutim, u svom eseju Ledigovim delom bavi kratko i površno. Iako priznaje da je Ledig autor čiji „romani koji ni po čemu nisu bliski radovima drugih autora iz pedesetih godina“ (96),¹⁵ Zebald u isto vreme odbacuje njegov roman zbog njegovih

¹² „individuelle [...] Amnesie“ (*Luftkrieg*, 18).

¹³ „als ein Sich-Ausschweigen, als eine Absenz, die auch für andere Diskursbereiche vom Familiengespräch bis hin zur Geschichtsschreibung bezeichnend ist“ (*Luftkrieg*, 82).

¹⁴ „Wenn man Familienreminiscenzen, episodische Literarisierungsversuche und [...] Erinnerungsbücher [...] beiseite läßt, so kann man nur von einer durchgehenden Vermeidung oder Verhinderung sprechen“ (*Luftkrieg*, 108).

¹⁵ „Romane [...] in nichts den Arbeiten anderer Autoren der fünfziger Jahre [...] nachstehen“ (*Luftkrieg*, 111-112).

navodnih estetskih slabosti o kojima ne daje nikakvo objašnjenje (95). Forte, koji je dva romana posvetio doživljajima i posljedicama bombardovanja, nije uopšte pomenut. Umesto toga, detaljno se diskutuje o odlomku iz *Die Kathedrale* (*Katedrala*) Petera de Mendelzona (Peter de Mendelssohn), što je dokument koji se uklapa u Zebaldovu kritiku i dokazuje njegov stav da postoji nedostatak prikaza bombardovanja,

Stoga je utisak da za objektivnu književnu i kulturološku analizu distanciranog kritičara, *Luftkrieg und Literatur*, premda dodiruje važna pitanja, povremeno deluje neobično konfuzno, neuravnoteženo i protivrečno. Strog kritički pristup podriva svesno i sam Zebald kada se koristi igrom teksta i slika koju je razvio za svoja fiktionalna dela, kao i kada sebe upisuje u tekst, govoreći o ličnom odnosu prema vazдушnim napadima. Pa ipak, on povremeno potcenjuje obim uticaja ličnih stavova na valjanost njegovih zaključaka. Iako nije doživeo rat, za Zebalda je iskustvo bombardovanja neodvojivo povezano sa njegovim sopstvenim životom, koji prikazuje kao uklešten između čvrsto urezanog sećanja na srušene gradove u vreme detinjstva (74) i bliskosti njegovog kasnijeg prebivališta aerodromu sa kojeg su tokom rata britanski bombarderi poletali za Nemačku. Zebald sebe snažno određuje kroz te događaje: „No ipak i danas, kada gledam fotografije ili dokumentarne filmove iz rata, imam osećaj da potječem, takorekuć, od njega i kao da otamo, od toga nikada nedoživljenog užasa, na mene pada sjena iz koje nikada neću potpuno izaći“ (71).¹⁶ To poistovećivanje sa iskustvom koje nije doživljeno dostiže nivo koji čak i Zebald posmatra kao nešto izopačeno:

[P]red očima mi se slike poljskih puteva, livada uz rijeke i planinskih poljana stapaju sa slikama razaranja, a te su druge, perverzno, a ne irealne idile iz ranoga djetinjstva, ono što u meni priziva nešto poput osećaja za domovinu. [...] Danas znam da su se tada, dok sam ležao na dok-satu Seefelder-kuće u takozvanim kolicima za sobu i žmirkao prema bijelo-plavom nebu, svuda nad Europom u zraku visjeli oblaci dima, nad borbama prilikom povlačenja na Istoku i na Zapadu, nad ruševinama njemačkih gradova i nad logorima u kojima su spaljeni nebrojeni [...] (71)¹⁷

U eseju o Zebaldovom *Die Ausgewanderten* (*Emigranti*), Džonatan Long (Jonathan Long) je na pravi način povezao vid sećanja koji u svom delu izlaže Zebald sa idejama Marijane Herš (Marianne Hirsch) o postsećanju. Izrazom postsećanje Heršova upućuje na situaciju generacije koja nije doživela traumatične događaje prošlosti neposredno, ali ipak oseća snažnu vezanost za njih i nalazi se pod njihovim uticajem. Ova prošla iskustva su toliko upečatljiva da mogu da zamene stvarna sećanja: „Postsećanje obeležava iskustvo onih koji su

¹⁶ „Dennoch ist es mir bis heute, wenn ich Photographien oder dokumentarische Filme aus dem Kriege sehe, als stammte ich, sozusagen, von ihm ab und als fiele von dorthin, von diesen von mir gar nicht erlebten Schrecknissen, ein Schatten auf mich, unter dem ich nie ganz herauskommen werde“ (*Luftkrieg*, 83).

¹⁷ „[...] vor meinen Augen [verschwimmen] Bilder von Feldwegen, Flußauen und Bergwiesen mit den Bildern der Zerstörung, und es sind die letzteren, perverserweise, und nicht die ganz unreal gewordenen frühkindlichen Idyllen, die so etwas wie ein Heimatgefühl in mir heraufrufen. [...] Heute weiß ich, daß damals, als ich auf dem Altan des Seefelderhauses in dem sogenannten Stubenwagen lag und hinaufblinzelte in den weißblauen Himmern, überall in Europa Rauchschwaden in der Luft hingen, über den Rückzugsschlächten im Osten und im Westen, über den Ruinen der deutschen Städte und über den Lagern, in denen man die Ungezählten verbrannte [...]“ (*Luftkrieg*, 83-84).

odrasli u vreme vladavine priča o onome što je prethodilo njihovom rođenju, a njihove zakašnele priče zamenjene su pričama prethodne generacije" (M. Herš, „Projektovano pamćenje“, 8).¹⁸ Njena ocena iskustva druge generacije podrobno opisuje Zebaldovu situaciju. Sa saznanjima o pustošenjima povezanim sa ratom, slike idilične stvarnosti detinjstva i mladosti provedenih u planinama Algoja u posleratnoj Nemačkoj prelaze u njegovoj svesti u oblast nestvarnog i, umesto toga, „Heimat“ za Zebalda biva povezan sa nepostojećim sećanjima na uništenje. Heršova ne razumeva postsećanje kao „identitetsku poziciju, već kao prostor sećanja dostupan kroz kulturne i javne, a ne samo individualne i lične činove sećanja, poistovećivanja i projekcije“ („Projektovano pamćenje“, 8-9). Problem sa kojim se suočava Zebald odnosi se na činjenicu da obim kulturnog i javnog pamćenja u Nemačkoj o vazдушnim napadima nije srazmeran stvarnim događajima i njihovim posledicama. Bez obzira na to što je iskustvo bombardovanja prisutno kao skrivena struja u društvu, situacija obeležena stidom, krivicom i psihološkom traumom sprečava da priče o njemu postanu vladajući narativi posleratne generacije. Posleratno nemačko društvo nije ponudilo mnogo prostora ili polaznih tačaka za „imaginativno ulaganje i stvaranje“ (Hirsch, *Porodični okviri*, 22) pomoću kojih bi barem neke pukotine između aktuelnog iskustva i raspoloživih sećanja mogle biti premošćene u slučaju onih koji su samo posredno njima bili izloženi.

Stoga ne iznenađuje što Zebald neumorno traga za mogućnostima pristupa iskustvima, za makar letimičnim pogledom na događaje. Mnogobrojni oblici uništenja prisutni su u Zebaldovom delu, a često se neposredno javljaju i bombardovanje i njegove posledice. Još od ranih radova takvi odlomci ilustruju stalno prisustvo i važnost (ne)iskustva bombardovanja za autora i naglašavaju granice u pristupu tom problemu. Primera radi, u prvom književnom radu, *Nach der Natur* (*Posle prirode*), Zebald pokušava da ustanovi temelje snažne lične veze sa iskustvima vazдушnih napada, tako što insistira na gotovo biološkoj vezi između tih događaja i svog bića. On opisuje kako je njegova majka 1943. posmatrala grad Nirnberg u plamenu posle napada bombardera, i kako je istog dana saznala da je trudna:

*Tokom noći dvadeset osmog
582 aviona je poletelo
da napadne Nirnberg. Majka,
koja je narednog dana planirala
da se vrati roditeljskom
domu u Alpima*

¹⁸ Marianne Hirsch „Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Fantasy“, u: Mieke Bal, Jonathan Crewe, Leo Spitzer, ur., *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*, Hanover i London: Dartmouth College, 1999, 2-23. Iako je Heršova razvila svoju ideju posećanja u vezi sa decom preživelih holokausta, ona priširuje njenu primenljivost i na druge grupe: „Verujem da može biti korisna za opisivanje drugih sećanja druge generacije vezano za kulturne i kolektivne traumatične događaje i iskustva“ (*Porodični okviri*, 22; *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Harvard UP, 1997). Shodno tome, postsećanje M. Herš je teorija o posrednom pristupu pamćenju koje nije vezano za neki specifičan događaj. Upotrebu njenog pristupa da bi se procenio pripadnik nemačke posleratne generacije zato nikako ne bi trebalo shvatiti kao izjednačavanje traume žrtava holokausta sa nemačkim iskustvom bombardovanja ili drugih traumatizujućih događaja.

nije dospela dalje od
 Firta. Odatle je
 videla Nirnberg u plamenu,
 ali sada ne može da se seti
 kako je gorući grad izgledao
 ili kakva su bila njena osećanja
 pred tim prizorom.
 Istog dana, rekla mi je nedavno,
 iz Firta je otputovala
 poznaniku u Vindhajm
 u čijoj kući je čekala dok
 nije prošlo najgore, a potom shvatila
 da je trudna.¹⁹

Shodno tome, premda je Zebald nerazdvojno povezan sa ovim iskustvom, ono mu isto tako sasvim izmiče. Lišeni aktuelnosti, trajni učinci iskustva su opaženi bez bilo kakvog znanja o događajima. Kao što Zebald opisuje u *Scwindel. Gefühle (Vrtoglavica)*, oni su postali deo njegovog pogleda na svet, koji je, međutim, iskrivljen zbog tog potpunog razlaza od prvobitnog uzroka:

i gotovo svake sedmice [u filmskim žurnalima] gledam brda krša u mestima kao što su Berlin ili Hamburg, koje dugo vremena nisam povezivao sa uništenjem nastalim tokom završnih godina rata, ništa ne znajući o tome, ali sam ih smatrao prirodnim stanjem u svim velikim gradovima (Vrtoglavica, 187).²⁰

Shodno tome, u ovoj tački ono što je zaista smešteno u postsećanje ne može se razumeti zbog svoje zakasnelosti.

Deo života Zebalda i njegove generacije, nakon što su prihvatili zakasnelost svoje pozicije, obojen je zato pokušajem da razumeju poreklo onoga što osećaju i opažaju, onoga što su samo površno videli, ali i onoga što nije postalo predmet javne diskusije. U svojim delima Zebald predočava nekoliko strategija pomoću kojih pokušava da pristupi aktuelnom iskustvu bombardovanja. Jedan od načina je upotreba ličnih svedočenja očevidaca. Međutim, ni najuža porodica ne uspeva da pruži željenu informaciju. Majka, koja zapravo svedoči o

¹⁹ "In der Nacht auf den 28. flogen / 582 Maschinen einen Angriff / auf Nürnberg. Die Mutter, / die am anderen Morgen nachhause ins Allgäu / zurückfahren wollte, / ist mit der Bahn bloß / bis nach Fürth gekommen. / Von dort aus sah sie Nürnberg in Flammen stehen, / weiß aber heute nicht mehr, / wie die brennende Stadt aussah / und was für Gefühle sie / bei ihrem Anglick bewegten. / Sie sei, so erzählte sie neulich, / von Fürth aus am selben Tag noch / nach Windsheim zu einer Bekannten / gefahren, wo sie das Schlimmste / abgewartet und gemerkt habe, / daß sie schwanger geworden sei" (*Nach der Natur*, 73-74).

²⁰ "in fast jeder Wochenschau sah man auch die Ruinenhaufen von Städten wie Berlin oder Hamburg, die ich lange nicht mit der in den letzten Kriegsjahren erfolgten Zerstörung, von der ich nichts wußte, in Verbindung brachte, sondern für eine sozusagen natürliche Gegebenheit aller größeren Städte gehalten habe" (*Schwindel*, 204).

bombardovanju u ime nerođenog deteta, ne seća se, ili ne želi da se seti onoga što je videla i osetila. Zebald pominje i druge izveštaje ispunjene stereotipnim frazama; stoga on ne smatra da je na taj način moguće istinski pokazati stvarnost bombardovanja.²¹

U romanu *Die Ringe des Saturn* (*Saturnovi prstenovi*), Zebald pokušava da stekne uvid u događaje iz drugog ugla – tako što ispituje tehničke aspekte bombardovanja. U poseti kući i vrtovima u Somerleptonu u istočnoj Engleskoj, pripovedač započinje konverzaciju sa baštovanom na imanju; ovaj mu kazuje o ličnoj opsesiji bombardovanjem. Kao mladić je video mnogobrojne formacije bombardera koji su poletali sa obližnje piste i preletali područje na putu u Nemačku. Pa ipak, iako baštovan poznaje tehničke aspekte napada, i za njega sama zbivanja ostaju puka apstrakcija. On je u stanju da saopšti statističke informacije o bombardovanju, trajanju vazdušnog rata, upotrebi benzina, broju bombi i broju izgubljenih pilota (*Saturnovi prstenovi*, 39), ali o njegovim učincima on može samo da sanja, a uništeni gradovi za njega su samo tačke na mapi. Tehnički i strateški aspekti bombardovanja takođe ne uspevaju da pruže uvid u aktuelne doživljaje događaja. Situacija Zebalda i britanskog baštovana postaje neka vrsta ogledalne slike. Obojica imaju pristup događajima samo sa distance, iz spoljašnje perspektive, iako i jedan i drugi osećaju ličnu vezu sa tim iskustvom i zaokupljeni su njime. U stvari, ovde Zebald, kroz reči baštovana, formuliše u literarnom delu određene elemente njegove teze iz *Luftkrieg und Literatur*. Britanski baštovan pripoveda o tome kako je čak naučio nemački da bi bio u stanju da čita izveštaje o bombardovanju i životu u ruševinama, ali da nije uspeo da sazna ništa značajnije o stvarnosti doživljaja bombardovanja: „Istina, na moje veliko čuđenje, uskoro sam morao da ustanovim da je potraga za takvim izveštajima uvek bila uzaludna. Čini se da tada niko ništa nije zapisao ili se, pak, ničega nije sećao“ (*Saturnovi prstenovi*, 40).²²

Zebaldovo duboko razočaranje u nemačku posleratnu književnost je blisko povezano sa ovim neuspehim traganjem za uvidom u iskustvo bombardovanja. Poput ličnih opisa ili tehničkih i strateških aspekata bombardovanja, književnost je bila put pomoću kojeg je, kako se nadao Zebald, moguće pristupiti događajima. On pominje da je, tokom odrastanja, bio neprestano pod utiskom da je važna informacija o njegovom poreklu skrivena od njega. Zebald kao da veruje da ga je društvo izneverilo i prevarilo u pogledu znanja koje mu je neophodno kako bi razumeo sebe i svoje mesto u svetu. On je naročito ljut na nemačke pisce, što je njegov esej vodila ka tonu koji Andreas Hajsens (Andreas Huyssen) opisuje kao nešto što nalikuje „diskursu 'Abwicklung-a' [obračun sa prošlošću – *Prim. prev.*]“ (A. Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, 147). Zebald ukazuje da njihov neuspeh u proizvodnji tekstova o bombardovanju ne tvori samo književni problem, već

²¹ Iako je Zebald veoma strog u odbacivanju svedočenja očevidaca, što po svemu sudeći uključuje i takve polu-literarne pokušaje da se opiše bombardovanje kao što je kolekcija citata Valtera Kempovskog (Walter Kempowski) u *Echolat: Fuga Furiosa* (na koju Zebald, međutim, ne upućuje direktno, jer nije bila još objavljena u vreme završavanja *Luftkrieg und Literatur*), on ispravno smatra veći deo ovih priča ne može dostići dubinu iskustva za kojim se traga. Ovaj problem je često uzrokovan kako teškoćom da se obrati i prevede u jezik trauma koju su proživeli ovi svedoci.

²² „Zu meinem Erstaunen freilich mußte ich bald feststellen, daß die Suche nach solchen Berichten stets ergebnislos verlief. Niemand scheint damals etwas aufgeschrieben oder erinnert zu haben“ (*Ringe*, 53-54). Nav. prema V. G. Zebald, *Saturnovi prstenovi*, prev. Hana Čopić, Beograd, Plato, 2006, 40.

ima i snažne društvene posledice. Prema Zebaldu, suštinska uloga posleratnih nemačkih pisaca je da zapišu istoriju i da svedoče u javnosti, jer je funkcija književnosti da sačuva istorijske događaje od brisanja iz pamćenja (*Prirodna istorija*, ix-x). Shodno tome, on primećuje da bi „oni rođeni poslije rata, ako su se željeli osloniti samo na svjedočanstvo spisatelja, jedva mogli steći sliku o procesu, razmjerama, prirodi i posljedicama katastrofe koja se obušila nad Njemačkom zračnim ratom“ (69-70).²³ Stoga on smatra da su pisci delimično odgovorni za izostanak javne diskusije o jednom od ključnih iskustava koje su doživeli Nemci tokom Drugog svetskog rata, a naročito ih smatra odgovornim zato što ostavljaju svoju generaciju lišenu razumevanja o temeljnim strukturama njenog identiteta.

Da li književnost uopšte može da popuni ovu prazninu? Kao što naznačava Forte, kada piše o iskustvu poput bombardovanja, o iskustvu koje ostavlja dubok traumatski efekat na individuu, pisac nema nužno na umu predstave o odgovornosti za druge: „u takvim okolnostima, verovanje u buduće generacije je ozbiljno poremećeno“ (36).²⁴ Uprkos ovim okolnostima, Zebald ima potrebu da odbaci i isključi dostupan materijal kako bi u *Luftkrieg und Literatur* očuvao svoj argument u ekstremnom obliku. Međutim, pokazuje se da postoji nešto više od puke želje da na svom putu dokaže održivost unapred zamišljene teorije. Zebald istrajava na valjanosti svoje teze, jer je ona za njega lično bila bitna tokom čitavog života. Zebald u književnosti nije samo tragao za opisima bombardovanja, već i za mogućnošću da se iz prve ruke prožive i dožive oni događaji koji su mu izmakli, a koji su nad njegov život bacili tamnu koprenu. Heršova ubedljivo pokazuje da je zahvaljujući postsećanju moguć pokušaj približavanja traumatičnim događajima kroz maštu, ali da se izvorno iskustvo nikada ne može do kraja razumeti (*Porodični okviri*, 22). Premda upotreba fikcije i mašte otvara mogućnosti da pridemo bliže događajima, književnost ipak nikada ne može da odigra ovu ulogu do kraja, čak i ako su pisci lično doživeli vazdušni rat. Događaji poput bombardovanja, događaji koji su onkraj uobičajenog ljudskog iskustva, nikada ne mogu u potpunosti biti izraženi kroz pisanje. Tekstovi mogu ponuditi zanimljive i dirljive uvide u vazdušne napade i njihove posledice, ali nikada ih ne mogu reprodukovati u njihovom totalitetu, jer se iza jezika uvek nalazi užas. Čitanje o bombardovanju stoga nikada neće biti isto što i živeti pod bombama. *Luftkrieg und Literatur* je važan tekst koji skreće pažnju na bombardovanje i na njegove često zanemarene psihološke efekte na ljude koji su ga preživeli, kao i na prvu posleratnu generaciju. Međutim, Zebaldovo lično traganje, koje na suštinski način određuje njegovo delo, nužno se okončava razočaranjem.

Izvornik: Susanne Vees-Gulani, "The Experience of Destruction: W. G. Sebald, the Airwar and Literature", u: W. G. Sebald: History, Memory, Trauma, ur. Scott Denham i Mark McCulloh, "Walter de Gruyter", Berlin – New York, 2006, str. 335-349.

(S engleskog preveo **Vladimir Gvozden**)

²³ „daß sich die Nachgeborenen, wenn sie sich einzig auf die Zeugenschaft der Schriftsteller verlassen wollten, kaum ein Bild machen könnten vom Verlauf, von den Ausmaßen, von der Natur und den Folgen der durch den Bombenkrieg über Deutschland gebrachten Katastrophe“ (*Luftkrieg*, 81).

²⁴ „der Glaube an nachfolgende Generationen ist in solchen Situationen stark lädiert.“